

ŻUŁAWY

OSWAJANIE KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

redakcja

Anna Weronika Brzezińska

Poznań – Pruszcz Gdański

2011

Recenzent:

dr hab. prof. UŚ Zygmunt Kłodnicki, Uniwersytet Śląski w Cieszynie

Korekta:

Andrzej Chludziński, Katarzyna Wodzikowska

Okładka:

Julia Anastazja Sienkiewicz-Wilowska, fot. Anna Weronika Brzezińska

Skład i oprawa graficzna:

Dorota Okroj

Wydawca:

Wydawnictwo JASNE

ul. Jacka Soplicy 10/14, 83-000 Pruszcz Gdański

tel. 58 301 72 57, 606 44 39 28

e-mail: biuro@wydawnictwo-jasne.pl

www.wydawnictwo-jasne.pl

Druk:

Sowa Sp. z o.o.

ul. Hrubieszowska 6A, 01-209 Warszawa

www.sowadruk.pl

Praca przygotowana i sfinansowana w ramach projektu
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr NN109305337
pt. „Oswajanie wielokulturowego krajobrazu Żuław
– strategie adaptacyjne, organizacja i kreowanie
współczesnej kultury regionalnej”

© Copyright by Wydawnictwo JASNE & Authors, 2011

Wydanie I

ISBN 978-83-61508-35-9

Spis treści

Dlaczego przyjechaliśmy na Żuławy? 7

Część I. ŻUŁAWY W PERSPEKTYWIE BADAŃ ETNOLOGICZNYCH

Anna Weronika Brzezińska

Krajobraz kulturowy Żuław w perspektywie
etnologicznych badań terenowych w latach 2008–2011 13

Bartosz Stańda

Osadnictwo na Żuławach. Przestrzenne
zróźnicowanie osadnictwa po 1945 roku. 25

Mikołaj Smykowski

Organizacja powojennego życia ludności
przesiedlonej na Żuławy po II wojnie światowej 39

Aleksandra Paprot

Niemieckie dziedzictwo kulturowe – domy, kościoły i cmentarze
we wspomnieniach najstarszych mieszkańców Żuław 51

Zuzanna Łaga

Pamięć i niepamięć o autochtonach
– wiedza obecnych mieszkańców Żuław o regionie 63

Katarzyna Rybarczyk

Bożemki i kapliczki przydrożne – analiza stanu
małej architektury sakralnej na Żuławach Wiślanych. 77

Anna Drożdż

Ludzie i jedzenie. Znaczenie pożywienia
w kształtowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Żuław 85

Agata Krzyżowska

Wybrane elementy kultury tradycyjnej na Żuławach
w świetle badań pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego. 99

Agnieszka Skowron

Migracje – studium przypadku
Nowego Stawu, Nowego Dworu Gdańskiego i Malborka 111

Zuzanna Poznańska

„Nietutejszy, ale stąd”. Poczucie identyfikacji mieszkańców Malborka,
Nowego Stawu i Nowego Dworu Gdańskiego z miejscowością 119

Część II. ŻUŁAWY W PERSPEKTYWIE BADAŃ INTERDYSCYPLINARNYCH

Agata Blacharska

Spółeczna percepcja Żuław Wiślanych wśród mieszkańców regionu . . . 133

Urszula Wróblewska

Badania pedagogiczne procesów oświatowych na Żuławach 143

Justyna Borucka

Badania architektoniczne na Żuławach. 153

Karolina Manikowska

O żuławskich zabytkach 163

Część III. ROLA MUZEÓW W UPOWSZECHNIANIU WIEDZY O ŻUŁAWACH

Wiktoria Blacharska, Ewa Gilewska

Historia zbiorów i badań żuławskich
w Muzeum Etnograficznym w Gdańsku-Oliwie 179

Sylvia Tatara

Zbiory z terenu Żuław w Muzeum w Kwidzynie 191

Alicja Janiak

Zbiory z terenu Żuław oraz działania o tematyce żuławskiej
realizowane przez Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu . . . 195

Marcin Owiński

Lokalny kontekst działalności Muzeum Stutthof w Sztutowie. 205

ANEKSY

Aneks 1. Lista uczestników badań terenowych w latach 2008–2011 . . . 221

Aneks 2. Upowszechnianie wyników badań w latach 2008–2011 231

Noty o autorach 239

Bibliografia 243

Dlaczego przyjechaliśmy na Żuławy?

Podczas kilkuletnich badań terenowych prowadzonych na Żuławach wielokrotnie zadawano mi pytanie: *A dlaczego robicie badania na Żuławach?* Widocznie miejscowym nie mieściło się w głowie, że można przyjechać z Poznania, Cieszyna, Białegostoku na zwykłe Żuławy, gdzie nie ma nic ciekawego, a w opinii mieszkańców czas się tu zatrzymał. I właściwie do dzisiaj nie potrafię jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, dlaczego przyjeżdżałam na Żuławy przez tyle lat. Na początku to była ciekawość, chęć spróbowania czegoś nowego, poznania nowych miejsc, spróbowania swoich sił w organizowaniu „obozów etnograficznych”. A potem?

Na pewno pośrednim powodem było to, że podczas studiów etnologicznych wraz z Anną Drożdż wielokrotnie słyszałyśmy od naszych wykładowców opowieści o słynnych obozach etnograficznych, organizowanych przez wszystkie uczelnie w Polsce. Podczas takich wspólnych wyjazdów studenci studiujący w różnych miastach mogli się poznać, razem pracować. Dlaczego więc i nasi studenci z Poznania oraz Cieszyna nie mieliby współpracować? Tylko jaki teren wybrać, aby był ciekawy, atrakcyjny i nowy? W pewnym momencie któraś z nas zaproponowała Żuławy. I tak zostało.

Od czego zacząć organizację badań na tak wielką skalę? Od kontaktów w terenie, czyli należało poszukać partnera na miejscu, który pomoże załatwić tak podstawowe kwestie, jak noclegi i wyżywienie. I w takich momentach o wielu rzeczach decyduje przypadek. W terminie od 5 listopada 2006 do 31 maja 2007 roku w Muzeum Etnograficznym w Poznaniu miała miejsce wystawa „Olędry – przestrzenie obok nas”, której pomysłodawcą i kuratorem był Witold Przewoźny. Jak pisano w zaproszeniu na wystawę, *stanowi [ona] niezwykle okazję do zapoznania się z historią i kulturą przybyszów z zachodniej Europy, którzy osiedlali się w dawnej Polsce. W dobie jednoczącej się Europy wystawa pokazuje, że mieszkańcy naszego kontynentu także w przeszłości masowo podróżowali w poszukiwaniu lepszych warunków życia, a kierunki tych migracji nie zawsze wiodły ze wschodu na zachód. Przedstawia dziedzictwo kulturowe osadników przede wszystkim holenderskich, którzy przybywali do Polski od XVI do XVIII wieku, a w staropolskim języku nazwani zostali „Olędrami”¹.*

Integralną częścią wystawy był program edukacyjny, polegający na organizowaniu spotkań z osobami działającymi na rzecz ochrony dziedzictwa połędzkiego. Na jednym z takich spotkań poznałam Bolesława Kleina i Marka Opitza z Klubu Nowodworskiego. Przyjechali do Poznania, by opowiedzieć o Żuławach. Od czasu ich występu w poznańskim muzeum minęło sporo czasu,

¹ Plakat.mnp.art.pl/2006/oledry/index.html, dostęp 18 XI 2011.

jednak to spotkanie okazało się być kluczowym w zorganizowaniu pierwszego wyjazdu na Żuławy.

Pojechałam tam w lutym 2008 roku, umówiwszy się wcześniej z Grzegorzem Gołą i Markiem Opitzem, którzy zgodzili się pomóc w organizacji pierwszego wyjazdu. Stogi, Nowy Staw, Nowy Dwór Gdański, Cyganek-Żelichowo – szaro i nieciekawie, jak wszędzie indziej o tej porze roku. Ale też intrygująco, klimatycznie, wielokulturowo – cmentarz menonicki w Stogach, cerkiew greckokatolicka i lapidarium w Cyganuku, budynek dawnej mleczarni nowodworskiej, wijąca się rzeka Tuga, rosochate wierzby. Nawiązaliśmy współpracę, ustaliliśmy szczegóły i warunki uczestnictwa, ale przede wszystkim udało się poznać ludzi zaangażowanych w aktywizację własnego środowiska lokalnego, którzy czują się Żuławiakami.

Kolejny wyjazd był już późną wiosną, w maju 2008 roku, kiedy wspólnie z Małgorzatą Wosińską poszukiwałyśmy kontaktu z przedstawicielami społeczności ukraińskiej. Idąc boczną drogą z Nowego Dworu Gdańskiego do Cyganuka przez wieś Żelichowo, mijałyśmy żuławskie pola, wierzby, krowy pasące się na łąkach w okolicach Tugi. Zaczynałyśmy czuć *żuławskie klimaty*. A rozmowa z proboszczem parafii greckokatolickiej ks. Janem Mariakiem utwierdziła nas w przekonaniu, że warto przyjechać i wysłuchać historii ludzi przybyłych na te tereny.

Nasze badania to udokumentowanie pewnego stanu kultury regionalnej w latach 2008–2011. Niektóre stwierdzenia zawarte w podsumowaniach badań mogą już być nieaktualne i to dobrze, świadczą bowiem o tym, że żuławska kul-



Żuławskie krowy przy drodze z Nowego Dworu Gdańskiego do Cyganuka; fot. A. W. Brzezińska, 2008 r.

tura regionalna rozwija się coraz dynamiczniej, staje się bardziej wyrazista i rozpoznawalna. Z każdym naszym pobytem była okazja do obserwowania tego, jak szybko Żuławy się zmieniają. Pamięci współczesnych mieszkańców przywracane są miejsca dotąd zapomniane, czego przykładem jest m.in. uporządkowanie cmentarza w Pordenowie, remont dawnego kościoła ewangelickiego (zwanego potocznie Ołówkiem) w Nowym Stawie, uruchomienie w zupełnie nowej odsłonie Muzeum Żuławskiego, remont cerkwi greckokatolickiej i innych żuławskich kościołów, coraz liczniej powstające stowarzyszenia, projektowane trasy rowerowe i turystyczne.

Najważniejszym elementem każdego badania terenowego jest jednak spotkanie. Z drugim człowiekiem – potencjalnym informatorem? Z innym badaczem – współpracownikiem lub konkurentem? Z wiejskim psem, kierowcą autobusu, panią w sklepie, księdzem na plebanii, pracownikiem Urzędu Gminy, panią z Koła Gospodyń Wiejskich, przy grochówce na festynie w Lubieszewie... Każde z tych spotkań zostawia na badaczu swoje piętno. Po powrocie do domu w pamięci zostają rozmowy, życzliwość, smak świeżo zaparzonej kawy (bardzo mocnej!), chleba z masłem, nalewki, ciasta drożdżowego i innych smakołyków, którymi nas nieraz częstowano. Wszystkie te chwile spędzone na rozmowach, na wsłuchiwaniu się we wspomnienia częściowo znalazły odzwierciedlenie w prowadzonych dziennikach terenowych, którego fragment dotyczy spotkania z poetką żuławską Hanną Florek:

Jedziemy przez Kmiecin, droga beznadziejna, bo po bruku, ale jaka piękna wioska – na środku kościół z drewnianą wieżą, wokół której jest podcień. Kilka domów starych, z elementami pruskiego muru, zapach lip. Potem kawałek drogi krajową 7 (masakra!) i już w prawo, na wieś i pola. Od razu na początku klasyczna żuławska zagroda z domem ogniowym. Z oddali robimy zdjęcia. Wiktoria ma problemy z rowerem, prosimy o pomoc miejscowego, który mija nas na rowerze. Przy okazji pytamy o drogę, wskazuje nam trzy... Żadnej nie zapamiętujemy, jedziemy trochę na intuicję, trochę jak nam się podoba – przez betonowe płyty, pola, błoto. Wreszcie jest słońce, kiczowate pejzaże, zapach zaoranej ziemi, człowiek na traktorze. Dojeżdżamy do szosy i szybko jesteśmy w Wiercinach. Dom Hanny Florek ma niebieski dach – niebieski jak żuławska woda czy jak niebo nad Żuławami? [...] Koniecznie musimy jechać na służę, bo tam jest tak pięknie... Jedziemy na rowerach razem z panią Hanią przez wieś – jak koleżanki.

Prezentowana książka to dzieło wielu autorów, którzy przyjęli zaproszenie do napisania tekstów i zaprezentowania materiału będącego efektem kilkuletnich etnologicznych – i nie tylko – badań terenowych. Materiał pochodzący z badań, w których brali udział studenci etnologii (i oni także są autorami tekstów) zaprezentowany został w pierwszej części książki, zatytułowanej *Żuławy w perspektywie badań etnologicznych*. Poszczególne teksty mają charakter poszerzonych raportów z badań terenowych, a każdy z autorów omawia inne zagadnienie, będące przedmiotem zainteresowania badawczego. W części drugiej *Żuławy w perspektywie badań interdyscyplinarnych* swoje badania prezentują autorzy, którzy również realizowali projekty badawcze związane z Żuławami. Są to geografka, pedagogożka, historyczka sztuki i architektka. Autorami tekstów w części trzeciej *Rola muzeów w upowszechnianiu wiedzy o Żuławach* są pra-

cownicy placówek muzealnych działających na terenie lub w bliskim sąsiedztwie Żuław. Po raz pierwszy prezentowane są też materiały pochodzące z archiwum Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego. Uzupełnieniem tekstów jest także lista wszystkich osób biorących udział w badaniach oraz spis publikacji, konferencji i innych wydarzeń, których celem było upowszechnienie wyników badań.

W kontekście zrealizowanych tematów badawczych symboliczne staje się zdjęcie zamieszczone na okładce książki – puste krzesło na strychu. Tę fotografię zrobiłam w pięknym, starym domu położonym wśród rozproszonych gospodarstw we wsi Markusy. Właścicielka pozwoliła zajrzeć w każdy kąt, wejść na strych i do spiżarni. Świadoma wyjątkowości domu, jednocześnie w jakiś sposób bezradna wobec jego ogromu, pewnego zaniedbania i konieczności pilnych remontów. Krzesło stojące na strychu obok kołowrotka przywiezionego z rodzinnych stron, koszyków wyplatanych z łyzy wiklinowej przez jej ojca, wśród słoików gotowych na przyjęcie zapraw jest świadectwem tętniącego kiedyś w tym domu życia oraz stopniowo ogarniającej go stagnacji.

Puste krzesło na strychu w starym domu nad kanałem.

Widzę w nim nie tylko pamiątkę po tych, którzy opuścili te strony i wyjechali, by uciekać przed konsekwencjami historii. To także symbol tych, którzy zostawili gdzieś puste krzesła albo niektóre przywieźli ze sobą. To symbol ludzi, którzy odchodzą, a zostają po nich historie, opowieści, anegdoty. To także symbol współczesnych migracji – mieszkańcy wyjeżdżają, bo nie ma pracy, perspektyw, szans na rozwój.

Krzesło to dom – żuławski, patchworkowy, pozszywany z wielu różnych istnień i doświadczeń wielu grup narodowościowych, regionalnych, religijnych i językowych.

Anna Weronika Brzezińska

Poznań, listopad 2011 r.

Anna Weronika Brzezińska

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Krajobraz kulturowy Żuław w perspektywie etnologicznych badań terenowych w latach 2008–2011

Wprowadzenie

Żuławy to region wielokulturowy, od wieków podlegający różnym wpływom, za współczesna sytuacja kulturowa regionu stanowi ważne wyzwanie badawcze dla przedstawicieli nauk społecznych i historycznych. Odejście od badań historycznych (archiwalnych) i skupienie się na mentalnym kreowaniu krajobrazu mieszkańców było wyzwaniem badawczym, zwłaszcza z uwagi na brak wcześniejszych, kompleksowych badań realizowanych na terenie całych Żuław, obejmujących społeczności zamieszkujące zarówno miasta, jak i wsie żuławskie.

Celem projektu realizowanego w latach 2008–2011 było odkrycie procesów osvajania krajobrazu, sposobu naznaczania go kulturą i sposobów wytwarzania płaszczyzn kontaktów międzyludzkich. W przypadku Żuław można mówić o wielu poziomach tożsamości, które nie są spójnym elementem tworzącym jednorodną całość, ale konglomeratem różnych tradycji i doświadczeń. Projekt realizowany był na terenie regionu znajdującego się obecnie w granicach administracyjnych dwóch województw (pomorskiego i warmińsko-mazurskiego) oraz pięciu powiatów (nowodworskiego, malborskiego, gdańskiego, elbląskiego i sztumskiego). Natomiast uwzględniając kryteria historyczno-geograficzne, Żuławy dzielą się na cztery subregiony: Żuławy Wielkie (na których terenie znajduje się miasto Nowy Dwór Gdański, uważane za kulturową stolicę regionu), Żuławy Malborskie (podzielone na tzw. Małe i Wielkie), Żuławy Gdańskie i Żuławy Elbląskie.

Mając do czynienia z tak zróżnicowanym terenem, głównym celem badawczym była rekonstrukcja wydarzeń, które nastąpiły po 1945 roku, udokumentowanie narracji mieszkańców, a tym samym odpowiedź na pytanie: **czy możliwe jest stwierdzenie istnienia jednej, względnie jednolitej tożsamości żuławskiej, czy obszar ten jest konglomeratem różnych identyfikacji?**

Zrealizowane badania były pierwszymi projektowanymi na tak dużą skalę i podejmującymi kilka wątków badawczych. W dotychczasowych działaniach różnych instytucji naukowych główny nacisk kładziony był na badania nad memonickim dziedzictwem kulturowym, w tym głównie na inwentaryzację obiektów kultury materialnej (budownictwo mieszkalne i sakralne). Nie pytano dotychczas mieszkańców o to, kim się czują, czy są związani z regionem i w jakim stopniu się z nim identyfikują, czy zauważalne w ich najbliższym otoczeniu po-

zostałości po menonitach są dla nich ważne. Być może był to ostatni moment, by dotrzeć do bezpośrednich świadków wydarzeń z okresu zasiedlania Żuław po II wojnie światowej. Na podstawie zebranych opowieści wyłonił się obraz świata, który od momentu przybycia na te ziemie był nieustanną walką z żywiołem nie tylko przyrody, ale także z żywiołem ludzkim. Żuławy od samego początku były swoistym kotłem, w którym mieszały się różne nacje i *etnica*, a przez to nadawały tej krainie szczególny koloryt.

Krajobraz kulturowy a badania etnologiczne

Współczesna kultura regionalna Żuław to wypadkowa wielu kultur, dla których momentem przełomowym był rok 1945 i prawie całkowita wymiana składu ludności. Mamy więc do czynienia z elementami kultury zastanej, pod postacią materialnego dziedzictwa (elementy kultury menonickiej, niemieckiej i pruskiej) oraz z elementami kultury przywiezionej (z regionów ościennych i dalszych).

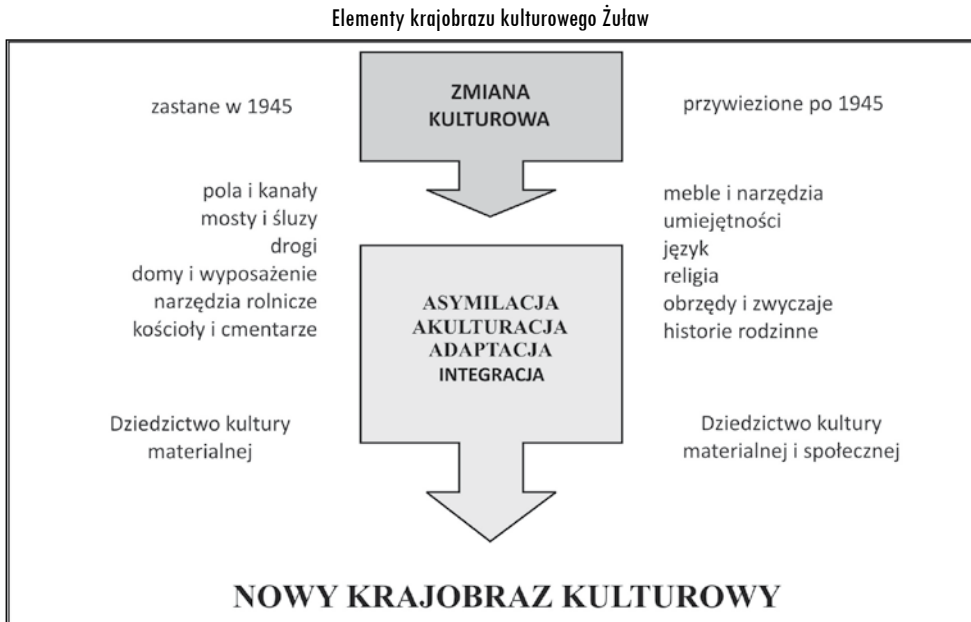
Żuławy Wiślane to region położony w delcie Wisły. Z punktu widzenia geografów, to obszar równinny leżący na wysokości niewiele ponad poziomem morza. W wielu miejscach mamy do czynienia z obszarami depresyjnymi, a liczne rzeki, które naznaczyły swym istnieniem te tereny, z jednej strony oferują bardzo żyzne gleby, z drugiej jednak – nieustannie zagrażają ludzkiemu życiu niebezpieczeństwem powodzi.

Z punktu widzenia historyków to teren podlegający przez wieki różnym wpływom. Kolonizacja tych ziem rozpoczęła się w wieku XIII, kiedy przybyła na nie ludność pochodzenia słowiańskiego i pruskiego. Kolejne fale osadników pochodziły z Niemiec i Holandii, zaczynając się od około połowy XV, a kończąc pod koniec XVIII wieku. Ludność ta przybywała w większości z Fryzji i Niderlandów, uciekając przed konfliktami religijnymi w Europie Zachodniej. W okresie międzywojennym część Żuław Gdańskich i Elbląskich wchodziła w skład Wolnego Miasta Gdańska.

Wielka zmiana nastąpiła wraz z wybuchem II wojny światowej, po której zakończeniu doszło do całkowitej wymiany składu ludnościowego. Ludność autochtoniczna opuściła zamieszkiwane od pokoleń tereny Żuław, a na ich miejsce zaczęli przybywać osadnicy z regionów ościennych, identyfikujący się jako Kociewiaczy i Kaszubi, a także ludność z Polski centralnej i południowej (Mazowsze, Kielecczyzna, okolice Krakowa i Rzeszowa) oraz polscy repatrianci ze Wschodu – głównie z Wołynia i Wileńszczyzny. Ostatnia fala osadnicza miała miejsce w roku 1947, kiedy przesiedlono ludność ukraińską w ramach Akcji „Wisła” [Kwaśniewska, 1992; Kizik, 1994; Klassen, 2002].

Czym zatem są Żuławy dla etnologa i antropologa kultury, w którego centrum zainteresowań znajduje się człowiek jako twórca i reprezentant umiejętności nabywania, przekazywania i transformowania kultury [Burszta, 1998, s. 35]? Kultura, w tym ta badana na poziomie regionalnym, nie jest tworem jednolitym, tak jak różne są sposoby postrzegania i doświadczania świata. Każdy funkcjonuje w różnych kręgach kulturowych i różnych grupach środowiskowych, dlatego doświadczenia są zindywidualizowane i zróżnicowane również pod wzglę-

dem kulturowym. Istotną rolę w kształtowaniu się kultury, jej funkcjonowaniu i przekazywaniu następnym pokoleniom jej treści odgrywają wyróżniki kulturowe, czyli elementy charakterystyczne dla zbiorowości ludzkich.



Źródło: opracowanie własne

Przyjmując za Wojciechem Bursztą, iż *wiedza antropologiczna nie dotyczy de facto „innych”, ale generowana jest przez wzajemną definicję „nas” i „innych”,* etnolog przyjmuje postawę świadomą tego, iż sąd o kulturze obcej (badanej) jest zakorzeniony w odpowiednich przesądzeniach własnej kultury badacza [Burszta, 1992, s. 48–49]. Jednocześnie podczas procesu badawczego etnolog – korzystając z tradycji relatywizmu kulturowego – traktuje grupy regionalne według ich własnych tzw. kulturowych punktów widzenia. Oznacza to przede wszystkim nienarzucanie kategorii kulturowych przez obserwatora-badacza, nieocenianie zachowań niezrozumiałych we własnym systemie, lecz odkrywanie ich znaczenia, czyli dokumentowanie subiektywnego sensu zjawisk kulturowych [Nowicka, 1997, s. 29].

Szok kulturowy i osvajanie krajobrazu kulturowego

Kultura w istotny sposób oddziałuje na jednostkę, a tym samym i na społeczności, wywierając silny wpływ na proces kształtowania się tożsamości. Jednym z podstawowych czynników determinujących skuteczność komunikacji między przedstawicielami odmiennych społeczności jest ich wzajemna gotowość do zrozumienia istoty istniejących faktycznie odmienności. Czynnikiem uniemożliwiającym wzajemne zrozumienie i komunikowanie jest szok kulturowy, rozumiany jako doświadczenie towarzyszące spotkaniu z obcą kulturą.

W przypadku Żuław dla przybyszy obcą kulturą było to, co zastali po przyjeździe, w przypadku autochtonów – to, co zostało przywiezione. Związane z tym są naturalne ludzkie reakcje, takie jak niepokój, poczucie zamieszania i dezorientacji, powodowane utratą symboli i znaków rozpoznawanych jako oswojone, dobrze znane [Hulewska, 2006, s. 304]. Zjawisko to może być także wynikiem niepotwierdzenia się oczekiwań, pewnego rodzaju rozczarowania nowym miejscem, nowymi sąsiadami, nowymi zwyczajami i otaczającym krajobrazem.

Jak mogli się czuć nowo przybyli na żuławskie ziemie na samym początku? Odczucie obcości potęgowały nie tylko krajobraz i jego specyficzne przekształcenia, ale przede wszystkim ogrom zniszczeń i woda, która jeszcze przez kilka lat po wojnie zalewała pola, drogi i domy. Z jednej strony było to więc poczucie zagubienia i niepewności o dalszy los rodziny, z drugiej konfrontacja z bardzo złymi warunkami. Znajdując się w zupełnie nowych realiach, ludzie musieli uczyć się niejako od nowa nawiązywania relacji społecznych, zdobywania pożywienia, organizowania pomocy. Wraz z przybyciem przesiedleńców dochodziło do stopniowego wprowadzania nowych elementów kulturowych do kultury zastanej. Przywiezione dziedzictwo kulturowe (przede wszystkim w wymiarze niematerialnym, odnoszący się do umiejętności i doświadczeń) okazywał się niewystarczający na tyle, by efektywnie zastąpić poprzednich mieszkańców. Te nierówności, zapóźnienie kulturowe oceniane były przez ludność, która na Żuławach pozostała, jako wartość negatywna – jako coś gorszego.

Dodatkowym czynnikiem, który spowodował, iż nowo przybyli traktowani byli marginalnie, był ich stosunek do materialnych pozostałości przeszłości. Te elementy, którym nadawano głęboki sens symboliczny i wartość wspomnieniową, dla przybyszów były obiektami przypominającymi kulturę niemiecką – wrogą. W tak zróżnicowanym kulturowo i naznaczonym historią krajobrazie Żuław zachodzić zaczęły procesy konstruowania nowych tożsamości, gdzie połączone zostały elementy „przywiezione”, jak i te wytworzone na nowej płaszczyźnie kontaktów międzyludzkich.

Kształtowanie się tożsamości kulturowej / tożsamości kulturowych

Punktem wyjścia dla podjętych rozważań nad współczesną tożsamością kulturową mieszkańców Żuław jest przekonanie o funkcjonowaniu w zbiorowej świadomości Żuław jako regionu – miejsca, istniejącego zarówno jako określona przestrzeń fizyczna, jak i konstrukt wyobrażeniowy, mentalny. Region kulturowy określany jest przez relacje zachodzące pomiędzy przestrzenią, działalnością i funkcjonowaniem człowieka oraz czasem owej działalności. Są to również cechy konstytutywne społeczności lokalnej, która zamieszkując określone terytorium identyfikuje się poprzez użytkowanie wspólnej przestrzeni, ale także dzieląc wspólną wizję świata, wspólne przekonania, religię czy język. Problem, który należy wyjaśnić, brzmi: **co wpływa na kształtowanie współczesnej tożsamości kulturowej mieszkańca Żuław – regionu, na którego terenie doszło do wytworzenia się mieszanki etnicznej i regionalnej?** Czy zatem w sytuacji,

gdzie silnie zmieniony i naznaczony ręką człowieka krajobraz, ukształtowany przez minione pokolenia, których potomkowie opuścili te ziemie, a na ich miejsce zjechały osoby przesiedlone na obszary obce im kulturowo, możemy mówić o kształtowaniu się poczucia identyfikacji regionalnej/regionalnych?

Pytając o tożsamości kulturowe współczesnych mieszkańców regionu, musimy sobie zadać pytanie o to, w jaki sposób traktowana jest przez nich przeszłość, jak jest interpretowana i w jaki sposób wartościowana przez lokalnych działaczy społecznych, a jak przyjmowana przez innych mieszkańców Żuław? Wyróżniamy dwa rodzaje tożsamości: zbiorową i indywidualną, co znajduje swoje odzwierciedlenie w pojmowaniu samego pojęcia regionu i jego dwóch wymiarów, z których pierwszy dotyczy kształtowania się świadomości lokalno-regionalnej mieszkańców regionu, a drugi – podłoża kształtowania się regionalnej polityki kulturalnej oraz instytucjonalnych form regionalizmu.

W tym kontekście należy zwrócić uwagę na działania lokalnych animatorów i miłośników regionu, którzy skupiają się na zachowaniu pamięci o dawnych mieszkańcach Żuław. W dużej mierze dotyczy to ochrony zabytków kultury materialnej, niemniej wiele starań przykładają także do tego, by nie uległy zapomnieniu obrazy, odczucia, przeżycia należące do „tamtego” świata. Coraz więcej jest także inicjatyw skupiających się na dokumentowaniu historii przybylszy po 1945 roku. Przejawem takich działań są m.in. publikacje poświęcone historiom wsi, jak Drewnica, Osice, Ostaszewo, Stara Kościelnica [Dombrowska, 2008; Koszelak, 2009; Paprot, 2011].

Dziedzictwo kulturowe regionu a organizacja kultury regionalnej

Wychodząc z założenia, iż kultura jest pewnego rodzaju organizacją, na którą składają się rozmaite czynniki, za punkt wyjścia przyjąć można zbadanie tego, w jaki sposób ludzie nagle znajdujący się w nowej sytuacji potrafili się zaadaptować do nowych warunków i zorganizować tak, by stanowić jeden organizm – społeczność lokalną, w tym wypadku żuławską. Każda społeczność współtworzy swoją małą ojczyznę w oparciu o te elementy kultury regionalnej, które uzna za atrakcyjne, charakterystyczne i za oswojone na tyle, aby się z nimi identyfikować. Oczywiście jest stwierdzenie, iż kultura pomaga swoim członkom i nosicielom na przystosowanie się do warunków, w których żyją, pracują, tworzą. Tak szerokie pojmowanie kultury zakłada, iż każda kultura jest organizacją, warunkującą sfery interakcji i komunikacji pomiędzy swoimi członkami [Sułkowski, 2002, s. 7]. Szczególnie przydatne dla badań nad problemem wielokulturowości Żuław oraz złożoną tożsamością ich współczesnych mieszkańców są dwa rodzaje definicji.

Pierwsza definicja, tzw. społeczna, przedstawia organizację jako grupę społeczną, w której interesie jest dążenie do osiągnięcia celów w sposób zorganizowany. Jej składnikami są wzory społeczne działań jednostek, układ ról społecznych oraz systemy wartości podzielane przez członków danej grupy, a także systemy kontroli i komunikacji społecznej. Drugi sposób definiowania, tzw. systemowy, postrzega organizację jako system złożony, posiadający wyznaczone

cele funkcjonowania i jasno określoną strukturę [Sułkowski, 2002, s. 14–16]. Przykładem jest zakładanie stowarzyszeń, organizowanie się i funkcjonowanie Lokalnych Grup Działania czy Kół Gospodyń Wiejskich [Brzezińska, 2011].

W tak pojmowanej i interpretowanej kulturze regionalnej wyróżnić można jej trzy poziomy, z których każdy jest rozpatrywany w dwóch kategoriach – kultury zastanej (menonickiej, niemieckiej) oraz przywiezionej (bagaż kulturowy). Pierwszy z nich, stanowiący podstawę systemu, to poziom zasobów, w którego skład zaliczane są zasoby ludzkie, finansowe, wiedzy, techniczne oraz naturalne, czyli bagaż kulturowy, z jakim osadnicy przybyli na Żuławy i to, co tam zostali, a także wytworzyli. Drugi poziom społeczny składa się z wzorów, wartości i norm, interesów i władzy oraz interakcji i komunikacji między członkami grupy, stanowiąc bagaż kulturowy składający się z elementów kultury społecznej.

Podstawę określenia tych dwóch zasobów stanowią informacje pozyskiwane od mieszkańców Żuław, na podstawie których można dokonywać rekonstrukcji etapów osuwania się z krajobrazem i wielokulturowością. Do tej pory w zbieraniu opowieści osadników żuławskich dominował nurt rekonstrukcji opowieści nastawiony na ocalenie „menonickości” tych ziem. W dotychczasowych badaniach pominięte zostały kwestie np. mniejszości ukraińskiej, a także nie rozmawiano z młodymi mieszkańcami Żuław, dla których te ziemie są małą ojczyzną, z nimi się identyfikują i uważają za własne. Ostatni, najwyższy poziom organizacyjny jest już wypracowaną strategią i strukturą organizacyjną oraz swego rodzaju kulturą organizacyjną, do której możemy zaliczyć współczesny regionalizm żuławski [Sułkowski, 2002, s. 28–29].

Przebieg i realizacja badań

Podczas realizacji czteroletniego projektu badawczego na Żuławach podejmowano szereg istotnych tematów, z których trzy były zawsze tematami wiodącymi (por. zestawienie tabelaryczne), oprócz nich badacze podejmowali tematy dodatkowe, a ich wybór podyktowany był specyfiką konkretnego terenu, na którym akurat realizowano badania. Tematyka pożywienia ludowego i produktu regionalnego (Anna Drożdż, IEiAK UŚ Cieszyn), a także zagadnienia związane z aktywizacją mieszkańców i wartościowaniem przez nich kultury regionalnej (Anna Weronika Brzezińska, IEiAK UAM Poznań) będą kontynuowane, w ramach niezależnych już od siebie projektów badawczych.

W sumie odbyło się osiem wyjazdów terenowych, z których dwa realizowane w bezpośredniej współpracy z Muzeum Stutthof w Sztutowie stanowiły odrębne projekty. Każdorazowo inicjatorami badań były ośrodki etnologiczne z Poznania i Cieszyna. Łącznie w interdyscyplinarnych badaniach i dokumentowaniu przejawów współczesnego życia regionalnego wzięło udział 14 pracowników merytorycznych placówek naukowych (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Śląski w Cieszynie, Politechnika Gdańska, Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu, Uniwersytet w Białymstoku) i muzealnych (Oddział Etnografii Muzeum Narodowego w Gdańsku, Muzeum Stutthof, Muzeum w Kwidzynie, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu). Ważnymi

uczestnikami każdego w wyjazdów terenowych byli studenci, przede wszystkim etnologii (Poznań, Cieszyn), ale także architektury (Gdańsk, Poznań), pedagogiki (Białystok), kulturoznawstwa (Gdańsk, Poznań), polonistyki (Poznań) oraz politologii (Gdańsk)¹. Pozwoliło to na organizowanie interdyscyplinarnych projektów badawczych, co miało wpływ na wymianę doświadczeń oraz pełniejszą dokumentację badawczą.

Wyjazdy były możliwe dzięki dofinansowaniu ze środków przekazanych przez władze Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie. Od roku 2009 badania realizowano ze środków przyznanych na ten cel przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach realizacji projektu badawczego własnego „Oswajanie wielokulturowego krajobrazu Żuław – strategie adaptacyjne, organizacja i kreowanie współczesnej kultury regionalnej”, nr projektu N N109 305337, kierownik projektu: dr Anna Weronika Brzezińska, główny wykonawca: dr Anna Drożdż.

Niezależnie od miejsca realizacji poszczególnych etapów badań, podstawowym zadaniem uczestników było dotarcie do jak największej liczby osób najstarszych, pamiętających moment przybycia na Żuławę, dla których celem było osiedlenie się i rozpoczęcie nowego etapu w życiu. Udało się dotrzeć także do kilkunastu osób, które same siebie określały mianem „autochtona”, czyli urodziły się na Żuławach, tutaj spędziły okres wojny i tutaj też ich rodzice zdecydowali się pozostać po zakończeniu działań wojennych, próbując odnaleźć się w nowej rzeczywistości społecznej. Podsumowując wszystkie wyjazdy, przeprowadzono ponad 470 takich rozmów. Uzupełnieniem tych badań były rozmowy prowadzone z młodszymi mieszkańcami badanego regionu – Żuławiakami z urodzenia. Dodatkowo uczestnicy badań inwentaryzowali obiekty małej architektury sakralnej (kapliczki i krzyże przydrożne), spisując historie fundacji poszczególnych obiektów oraz okoliczności ich powstania (por. tabela 1.). Dodatkowo realizowano kilka tematów, o których będzie mowa w dalszej części tekstu.

Tabela 1. Zestawienie ogólne

Lp.	Temat badań	Przeprowadzone wywiady
1.	Dziedzictwo kulturowe Żuław	107
2.	Mała architektura sakralna	23
3.	Postawy mieszkańców wsi	177

Podstawową techniką badawczą był wywiad kwestionariuszowy, przeprowadzony z mieszkańcami wybranych wsi, poruszający dwa tematy: 1. „Dziedzictwo kulturowe Żuław” (rekonstrukcja historii poszczególnych rodzin, przywołanie pierwszych wspomnień i wrażeń po przybyciu na Żuławę, konfrontacja z nowymi warunkami, proces adaptacji oraz stosunek do zastanych elementów kultury niemieckiej); 2. „Postawy mieszkańców wsi i uwarunkowania identyfikacji mieszkańców z miejscowością” (określenie stosunku mieszkańców danej

¹ Dokładny wykaz uczestników kolejnych edycji badań znajduje się w Aneksie 1.

miejsowości do jej przestrzeni i organizacji, stopień identyfikacji z miejscowością i jej mieszkańcami).

Wywiady niesformalizowane były przeprowadzane z liderami społeczności lokalnej, którzy zajmują się organizacją życia swojej społeczności, działają na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, są postrzegani jako autorytety (regionaliści, samorządowcy, twórcy ludowi oraz proboszczowie parafii katolickich i greckokatolickiej). Do uczniów ostatnich klas gimnazjów skierowana była anonimowa ankieta, stanowiąca uproszczoną wersję kwestionariusza „Postawy mieszkańców wsi i uwarunkowania identyfikacji mieszkańców z miejscowością”. Ostatnim narzędziem była karta obiektu „Inwentaryzacja obiektów małej architektury sakralnej” (w tym kapliczek i krzyży przydrożnych) jako charakterystycznych wyznaczników krajobrazu wiejskiego. Uzupełnieniem opisu obiektu (jego cech fizycznych) było zebranie opowieści dotyczących powstania i funkcjonowania danego obiektu w świadomości mieszkańców.

Etapy realizacji badań

Pierwsze żuławskie badania realizowane były na terenie powiatu nowodworskiego w lipcu 2008 roku, obejmowały przede wszystkim teren samego miasta i gminy Nowy Dwór Gdański oraz gminę Ostaszewo, a częściowo także gminy Sztutowo i Stegna. Pierwszy wyjazd badawczy nie byłby możliwy, gdyby nie współpraca dwóch ośrodków etnologicznych (z Poznania i Cieszyna) ze Stowarzyszeniem Miłośników Nowego Dworu Gdańskiego Klub Nowodworski. Współpracę podjęto także z pracownikami Oddziału Etnografii Muzeum Narodowego w Gdańsku, a ukoronowaniem wspólnych badań była organizacja sesji naukowej 15 listopada 2008 roku poświęconej problematyce tożsamości kulturowej Żuław. Sesja była częścią obchodów 50-lecia istnienia Oddziału Etnografii MNG.

Tabela 2. Miasto i gmina Nowy Dwór Gdański, gmina Ostaszewo, 2008 r.

Lp.	Temat badań	Przeprowadzone wywiady
1.	Dziedzictwo kulturowe Żuław	114
2.	Mała architektura sakralna	9
3.	Postawy mieszkańców wsi	112

Dodatkowe tematy: „Tożsamość kulturowa Ukraińców”, „Tradycyjne pożywienie ludowe”, „Moje miejsce na ziemi” (badania ankietowe skierowane do gimnazjalistów).

Druga edycja badań realizowana była wspólnie z architektami z Politechniki Gdańskiej na terenie miasta i gminy Nowy Staw i gminy Lichnowy. Uzupełniono też badania na terenie gminy Ostaszewo. Dodatkowo prowadzono badania w samym Malborku oraz miejscowościach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie miasta. Pod koniec badań zorganizowano spotkanie, na które zaproszono mieszkańców Nowego Stawu (którzy niejednokrotnie udzielali wywiadów – byli więc bohaterami badań), przedstawiciele miejscowych władz i Politechniki

Gdańskiej. Spotkanie podsumowujące uświetniła swoją obecnością konsul honorowa Królestwa Niderlandów w Polsce – Małgorzata Pramfelt. Kolejnym podsumowaniem i zaprezentowaniem wyników badań była zorganizowana wspólnie ze Starostwem Powiatowym w Malborku i Muzeum w Malborku konferencja, na którą zaproszono przedstawicieli lokalnej społeczności oraz regionalistów.

Tabela 3. Miasto i gmina Nowy Staw, miasto i gmina Malbork, gmina Lichnowy, 2009 r.

Lp.	Temat badań	Przeprowadzone wywiady
1.	Dziedzictwo kulturowe Żuław	107
2.	Mała architektura sakralna	23
3.	Postawy mieszkańców wsi	177

Dodatkowe tematy: „Tradycyjne pożywienie ludowe”, „Zmiany w normach żywienia”.

W roku 2010 zorganizowane zostały trzy wyjazdy terenowe. Pierwszy z nich, realizowany na przełomie kwietnia i maja, zakładał ścisłą współpracę z Muzeum Stutthof (podpisano porozumienie o współpracy między Muzeum a UAM w Poznaniu)² oraz wspólną pracę etnologów i archeologów. Dotyczył społecznego kontekstu funkcjonowania byłego obozu koncentracyjnego, a badania poprzedzone były półrocznym kursem przygotowującym do badań (prowadzenie: Małgorzata Wosińska). Podsumowaniem badań była konferencja, która odbyła się w Bibliotece Publicznej w Sztutowie, z udziałem członków lokalnej społeczności i władz gminy. Wybrane zagadnienia zostały też zaprezentowane na seminarium naukowym dotyczącym realizacji projektów badawczych i edukacyjnych w miejscach pamięci, w Muzeum Martyrologicznym w Żabikowie.

Tabela 4. Gminy Sztutowo i Stegna, miasto i gmina Krynica Morska, 2010 r.

Lp.	Temat badań	Przeprowadzone wywiady
1.	Dziedzictwo kulturowe Żuław	75
2.	Mała architektura sakralna	10
3.	Postawy mieszkańców wsi	120

Dodatkowe tematy: „Moje miejsce na ziemi” (badania ankietowe skierowane do gimnazjalistów), „Pracownik niemerytoryczny w muzeum”, „Turyści w Muzeum Stutthof”.

W lipcu 2010 roku podjęto współpracę z pedagogami z Białegostoku oraz architektami z Poznania. Terenem eksploracji były cztery gminy: Stare Pole, Markusy, Gronowo Elbląskie oraz teren gminy Elbląg (nie objęto badaniami samego miasta). Poza tematami kontynuowanymi przez etnologów, podjęto zupełnie nowy temat realizowany przez pedagogów, dotyczący dzieciństwa na wsi oraz roli nauczycieli wiejskich w organizowaniu oświaty po 1945 roku. Podsumowa-

² Dokładny opis projektu dostępny na stronie internetowej Muzeum Stutthof, w zakładce „Projekty”.

niem tej edycji badań była konferencja zorganizowana we współpracy z Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu, podczas której zaprezentowano wyniki badań.

Tabela 5. Gminy Elbląg, Stare Pole, Markusy, Gronowo Elbląskie, 2010 r.

Lp.	Temat badań	Przeprowadzone wywiady
1.	Dziedzictwo kulturowe Żuław	89
2.	Mała architektura sakralna	19
3.	Postawy mieszkańców wsi	33

Dodatkowy temat: „Aktywność liderów wiejskich”.

Ostatnim działaniem w roku 2010 było przeprowadzenie badań na terenie dwóch gmin znajdujących się na terenie tzw. Żuław Gdańskich – gmina Suchy Dąb i Cedry Wielkie. Również podczas tej edycji kontynuowano temat szkolnictwa po 1945 roku, m.in. na podstawie analizy kronik szkół wiejskich.

Tabela 6. Gminy Cedry Wielkie i Suchy Dąb, 2010 r.

Lp.	Temat badań	Przeprowadzone wywiady
1.	Dziedzictwo kulturowe Żuław	57
2.	Mała architektura sakralna	17
3.	Postawy mieszkańców wsi	31

Dodatkowe tematy: „Moje miejsce na ziemi” (badania ankietowe skierowane do gimnazjalistów), „Aktywność liderów wiejskich”.

W maju 2011 roku w ramach kontynuowania współpracy z Muzeum Stutthof i Instytutem Filologii Polskiej UAM w Poznaniu zrealizowano projekt warsztatów badawczo-reporterskich³. Jego celem było połączenie metod pochodzących z zakresu antropologii kultury z metodami antropologii literatury, a tym samym zastosowanie warsztatu pisarskiego do opisu obserwowanej rzeczywistości. Efektem jest zbiór reportaży podejmujący tematy istotne z punktu widzenia społeczności lokalnej, jak i potrzeb naukowych wynikających z konieczności dokumentacji znikającego dziedzictwa kulturowego.

Tabela 7. Gmina Miłoradz, 2011 r.

Lp.	Temat badań	Przeprowadzone wywiady
1.	Dziedzictwo kulturowe Żuław	30
2.	Mała architektura sakralna	10

Dodatkowe tematy: „Aktywność liderów wiejskich”, „Kult błogosławionej Doroły z Mątówów Wielkich”.

³ Dokładny opis projektu dostępny na stronie internetowej Muzeum Stutthof, w zakładce „Projekty”.

Ostatni wyjazd w ramach projektu żuławskiego odbył się w lipcu 2011 roku i obejmował swym zasięgiem gminę Miłoradz, a częściowo i kilka miejscowości przynależnych administracyjnie do gminy Sztum. Podjęto także współpracę z Muzeum w Kwidzynie i wspólnie realizowano temat religijności ludowej związanej z kultem błogosławionej Doroty z Mątówów Wielkich.

Efektom kilkuletnich eksploracji terenowych było nawiązanie współpracy ze środowiskiem akademickim z różnych ośrodków w kraju, ale przede wszystkim współpraca z przedstawicielami lokalnej społeczności, samorządem i instytucjami kultury, które działają na terenie Żuław. To także organizacja i współorganizacja kilku konferencji, referaty wygłoszone na konferencjach ogólnopolskich, liczne publikacje i inne działania upowszechniające wyniki badań⁴.

Podsumowanie

Wie współczesnej, zglobalizowanej rzeczywistości coraz silniej zaznaczają się tendencje odwrotne, lokalizacyjne, mające na celu m.in. ochronę dziedzictwa kulturowego, ale także twórcze jego wykorzystywanie do celów promocyjnych. Postrzeganie regionu przez pryzmat wielokulturowości jest sposobem interpretacji zjawisk zachodzących na obszarach niejednorodnych kulturowo, etnicznie czy wyznaniowo, gdzie doszło do przerwania ciągłości kulturowej. Współistnienie obok siebie przedstawicieli odmiennych kultur, obdarzonych różnym dziedzictwem kulturowym i tradycją, zarówno badaczy, jak i samych członków tej społeczności stawia przed pytaniami i dylematami, na które często odpowiedź bywa trudna i niejednoznaczna.

Pośród wielu przeobrażeń, które naznaczyły to miejsce, kilka z nich można uznać za znamienne dla kształtowania się tożsamości kulturowej mieszkańców Żuław. Zaliczyć do nich można przybycie pierwszych osadników fryzyjskich – gospodarzy specjalizujących się w uprawie roli na terenach zalewowych. Kolejnym ważnym wydarzeniem była swoista „przymusowa wędrówka ludów”, czyli wysiedlenie dotychczasowych mieszkańców i przesiedlenie ludności obcej, pochodzącej z południowo-wschodnich kresów Polski. Każda z tych grup wносиła ze sobą wiele nowego zarówno w sferze kultury symbolicznej, jak i materialnej, co w sumie dało nam krajobraz kulturowy Żuław, a jego poszczególne elementy – podstawę do tworzenia własnych tożsamości kulturowych współczesnych mieszkańców.

Na współczesną kulturę regionalną Żuław wpływ miało wiele czynników, a tym, co stanowi o ich specyfice, jest dziedzictwo nie tylko kultury menonickiej, ale także bagaż kulturowy przywieziony przez osadników z terenów całej Polski. O wielokulturowości nie świadczy tylko i wyłącznie zachowane dziedzictwo menonickie, pruskie i niemieckie, ale także ruchy migracyjne mające miejsce po 1945 roku. A dokumentowanie owej powojennej mieszanki kultur i doświadczeń oraz przekształcanie się jej w kulturę regionalną było głównym celem naszych badań.

⁴ Dokładny wykaz wszystkich działań upowszechniających wyniki badań znajduje się w Aneksie 2.

The cultural landscape of Żuławy from the perspective of ethnological field research conducted in 2008–2011 summary

Żuławy is a multicultural region affected by displacements and relocations. As a result of broken cultural continuity, the laborious process of constructing regional identity and creating regional symbolism is still in progress. In modern regional movement, the memories of settlers coming to Żuławy after 1945 are playing more and more important role. Monographs of villages come into existence. Contests for pupils are organized. Village inhabitants keep chronicles. In the years 2008-2011 a research project was realized, the main objective of which was to document the history of the first settlement in Żuławy. Another goal was to examine the sense of contemporary local and regional identity. In addition, small objects of sacral architecture were inventoried; the condition of modern architecture was documented and archival research on school chronicles were conducted.